

*До спеціалізованої вченої ради Д 26.236.03
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001*

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Бакумова Олександра Сергійовича «Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальностями 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень та 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Актуальність дисертаційного дослідження. Розвиток сучасного суспільства пов'язується із суттєвим підвищенням ролі держави як засобу забезпечення суспільного порядку, розвитку та реформування суспільства, реалізації принципу верховенства права. Однак, збільшення значимості державно-правового впливу на суспільство не може супроводжуватися його безмежністю та свавільністю. Одним із засобів дотримання меж державного втручання є наявність дієвих засобів відповідальності держави перед суспільством та людиною. Саме цій важливій проблемі і присвячено дисертаційне дослідження О.С. Бакумова, в якому на інституційному рівні з'ясовано теоретичні та конституційно-правові аспекти відповідальності держави. Актуальність згаданого дослідження обумовлюється:

- необхідністю забезпечення реальності принципу взаємної відповідальності держави, суспільства, особи;
- втіленням у діяльності сучасної держави міжнародно-правових стандартів та принципів, пов'язаних з ідеями соціального партнерства;
- необхідністю подолання імунітету держави від відповідальності, що склався в практиці діяльності радянської держави;
- визначенням держави повноцінним суб'єктом права, який не лише має права та обов'язки, а і здатний відповідати за прийняті рішення;
- необхідністю подолання уявлення про юридичну відповідальність лише на індивідуальному рівні;
- визначення відповідальності держави як важливої гарантії забезпечення конституційних прав і свобод громадян;
- з'ясуванням багатоаспектності відповідальності держави як важливого інституту взаємодії держави та громадянського суспільства;
- необхідністю переосмислення обґрунтованих на різних етапах розвитку науки ідей щодо природи, сутності та специфіки інституту відповідальності держави;
- відсутністю комплексних монографічних досліджень, що поєднували б теоретико-правові та конституційно-правові аспекти концептуалізації феномену відповідальності держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.

Чітко визначені об'єкт та предмет дослідження.

Логіка вихідних позицій, мети і завдань дослідження визначили цілком прийнятну **структуру дисертації**, яка складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаної наукової літератури.

Із поставленими в дисертації завданнями Бакумов О. С. впорався успішно. Переважна більшість положень і висновків, яких він дійшов у процесі дослідження, є обґрунтованими.

Методи і засоби пізнання, які використані, забезпечують достовірність отриманих знань та вирішення завдань дослідження. При цьому методологія дослідження ґрунтується на використанні філософських, філософсько-правових, загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання, а базовим щодо аналізу природи відповідальності держави як багатоаспектного явища виступив діалектичний метод.

Наукова новизна дисертаційної роботи зумовлюється адекватністю застосування методологічного інструментарію при аналізі тих чи інших питань, що дало можливість сформулювати вагомі та переконливі положення і висновки. Сприяв цьому і всебічний аналіз наукової літератури з питань функціонального призначення органів державної влади.

Серед досягнень дисертаційного дослідження слід відмітити такі положення і висновки, які складають основу наукової новизни:

- запропоновано вирішення конфлікту між концепцією позитивної юридичної відповідальності й концепцією негативної юридичної відповідальності через упровадження в науковий обіг концепту відповідальності, який дозволяє охопити і диференціювати юридичну, політичну й моральну відповідальність, уникнути штучного протиставлення перспективного і ретроактивного (відповідальності за майбутні дії та відповідальності за минулі дії), належного та неналежного (відповідальності за соціально допустимі дії та порушення), узгодити можливі інтерпретаційні альтернативи категорії «відповідальність» на конституційному рівні;

- сформульовано дефініцію поняття «доктрина відповідальності держави», під якою пропонується розуміти таку політико-правову доктрину, яка містить сукупність несуперечливих, логічно та змістовно пов'язаних та узагальнених положень щодо осмислення змісту, призначення концепту відповідальності держави як специфічного суб'єкта права, ролі цього концепту в системі засобів, покликаних забезпечити належне здійснення публічної влади в інтересах гарантування пріоритету прав людини, верховенства права як визначальних рис сучасної правової демократичної держави;

- обґрунтовано необхідність поєднання концепції відповідальності держави з концепціями верховенства права, правової держави та демократії;

- з урахуванням практики ЄСПЛ і Верховного Суду продемонстровано, що відповідальність держави є важливою для впровадження концепції належного врядування, яка, зокрема, передбачає обов'язок держави діяти вчасно та в належний і послідовний спосіб, ефективно, прозоро і ясно; покладання відповідальності за помилки державного органу саме на державу, а не на осіб, які їх безпосередньо вчинили, та виключення отримання вигоди державою за рахунок приватних осіб;

- встановлено, що концепт відповідальності держави є важливою й невід'ємною складовою сучасної правової ідеології; він властивий переважно раціоналістичним правовим ідеологіям нормативістського, природно-правового, соціолого-правового, інтегративного напрямів і набуває поширення у романо-германській та англо-американській правових системах, а також правових системах, що тяжіють до них;

- визначено риси конституційної інституціоналізації юридичної відповідальності держави: 1) на конституційному рівні регулюються найбільш значущі, з точки зору законодавця, принципи, елементи, сторони, прояви такої відповідальності; 2) не врегульовані конституційними нормами питання юридичної відповідальності держави визначаються законами та/або іншими нормативно-правовими актами; 3) конституційна інституціоналізація цього виду відповідальності програмує подальшу її інституціоналізацію на законодавчому рівні; 4) реалізація такої відповідальності відбувається як у площині безпосередньої або первинної дії – завдяки визнанню норм Конституції нормами прямої дії, так і в площині законодавчого регулювання;

- виокремлені взаємопов'язані виміри конституційного регулювання юридичної відповідальності держави: ціннісний, нормативно-правовий, функціональний, інституційний; обґрунтовано, що узгодженість вищезначених вимірів конституційного регулювання відповідальності держави слугує повноті й ефективності її реалізації на практиці, а досягнення такої узгодженості є одним із ключових завдань конституційної реформи в сучасній Україні в аспекті модернізації конституційного інституту відповідальності держави;

- у межах компаративістського підходу виявлено специфіку конституційних моделей відповідальності держави в сучасній Україні та світі, які детермінуються через єдність у багатоманітності; виявлено тенденцію до сутнісного поглиблення цього феномену, що відбувається шляхом деталізації власне конституційного регулювання відповідальності держави на рівні основних законів (зокрема, за рахунок установа суб'єкта відповідальності, інстанції відповідальності, правових підстав відповідальності, суб'єктів здійснення контролю за реалізацією цієї відповідальності);

- констатовано автономність, порівняно з конституційним інститутом юридичної відповідальності держави, інституту політичної відповідальності її органів (президента, парламенту, органів виконавчої влади тощо), що має

конституційно-правовий характер, реалізується у площині конституційно-правових відносин, має чітко означену конституційну процедуру реалізації та характеризується конституційно-правовими наслідками;

- встановлено, що відповідальність уряду як елемент механізму стримувань і противаг може наставати, в тому числі й за політичних підстав, у разі застосування до уряду або його членів законодавчо визначених санкцій із боку парламенту або президента через припинення їх (уряду або його окремих членів) повноважень.

Аналіз змісту дисертаційного дослідження вказує на те, що в ньому визначено теоретичні та конституційно-правові аспекти інституціоналізації відповідальності держави. Проаналізовано історико-правові вчення про відповідальність держави в їх діяхронній перспективі. Досліджено основні еволюційні тенденції розвитку наукових уявлень про приватно- або публічно-правову природу юридичної відповідальності. Визначено специфікацію її видових інваріантів. У межах цивілізаційного підходу конкретизовано етапи еволюції доктрини відповідальності держави.

Проаналізовано основні наукові підходи до змістового наповнення поняття «відповідальність держави» в українській і зарубіжній правовій доктрині. Зазначено, що використання цього термінологічного концепту дозволяє охопити та диференціювати юридичну, політичну та моральну відповідальність держави в цілому та її органів зокрема.

Обґрунтовується позиція, відповідно до якої юридична відповідальність має лише ретроактивний характер, тоді як політична і моральна відповідальність може бути як перспективною, так і ретроактивною. Водночас пропонується відмовитися від підтримки концепції позитивної юридичної відповідальності, оскільки юридична відповідальність за правомірні дії суперечить принципу юридичної визначеності як складової принципу верховенства права, порушує вимоги чіткості, ясності та зрозумілості закону, не узгоджується з положеннями статті 19 Конституції України, дезорієнтує як державу (органи державної влади), так і фізичних і юридичних осіб.

Обґрунтовується, що відповідальність держави як правовий концепт повинна розглядатися не лише як набір певних правових норм або сукупність інститутів, що забезпечують їх реалізацію, але й як складова певної ідеологічної системи, зокрема певного інваріанта правової ідеології, оскільки інститут відповідальності тісно пов'язаний із ключовими конституційними цінностями і принципами конституційного ладу України. Зазначається, що в сучасних умовах інститут відповідальності держави вимагає переосмислення з урахуванням необхідного зв'язку концепції відповідальності з концепціями верховенства права, правової держави та демократії.

Встановлено особливості юридичної відповідальності як складової правового статусу держави. Акцентується, що вона, поміж іншим: встановлює правові бар'єри щодо виключення деліктоздатності в певних сферах, зокрема в кримінально-правовій, адміністративній і дисциплінарній; цивільну деліктоздатність держави урівнює з деліктоздатністю юридичних осіб з урахуванням обмежень, установлених фінансовим і процесуальним

законодавством у частині виконання судових рішень; на відміну від фізичних та юридичних осіб, включає міжнародну деліктоздатність; зумовлює проблему розмежування юридичної відповідальності держави та органів державної влади, створених для виконання функцій держави.

Визначено структурні та видові характеристики інституту юридичної відповідальності. Аргументовано, що його першоосновою виступають конституції держав, нормативний зміст яких об'єктивується в положеннях про відшкодування заподіяної державою та її органами шкоди, а також певні універсальні принципи, що відображають внутрішні властивості цих держав.

У компаративному аспекті продемонстровано єдність у багатоманітності конституційних моделей відповідальності в сучасній Україні та світі. Зазначається, що конституційні моделі відповідальності у світі ґрунтуються на комбінуванні позитивної та негативної відповідальності перед людиною і суспільством. З огляду на обсяг конституційного закріплення інституту юридичної відповідальності виділено три основні її моделі: базову, фрагментовану і деталізовану.

Українську модель відповідальності держави та публічної влади перед особою та суспільством віднесено до числа фрагментованих з огляду на наявність імплементованих у національне законодавство (зокрема у Конституцію) загальних положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо механізму такої відповідальності, завдяки чому чітко фіксуються інстанція відповідальності – людина, суб'єкт відповідальності – держава, предмет відповідальності – діяльність держави. Констатовано потребу подальшої конкретизації механізму відповідальності держави в спеціальному законодавстві.

Окреслено особливості відповідальності Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України в системі відповідальності держави. Зазначено, що за умов верховенства права жоден орган державної влади, у тому числі найвищі органи, не мають імунітету від юридичної відповідальності.

Наголошується на доцільності розширення кола видів юридичної відповідальності парламенту за конституційно-правові делікти. До їх числа пропонується, зокрема, віднести невиконання, неналежне виконання або перешкоджання виконанню рішення суду загальної юрисдикції, Конституційного Суду України; ігнорування правової позиції Конституційного Суду України, суду загальної юрисдикції під час законодавчого регулювання парламентом аналогічних правовідносин.

Акцентується, що особливий конституційний статус Президента України зумовлює підвищену відповідальність останнього за здійснення державної політики в цілому, за перебіг державотворчих процесів, за утвердження, забезпечення та захист прав і свобод людини та громадянина. При цьому Президент України як глава держави забезпечує невідворотність настання юридичної відповідальності держави як перед Українським народом як сувереном і джерелом влади в Україні, так і перед кожною особою.

Щодо юридичної відповідальності Кабінету Міністрів України обстоюється позиція, згідно з якою її настання не тягне за собою припинення повноважень останнього, а лише інші несприятливі правові наслідки, зокрема такі, як: визнання нечинними і скасування актів Кабінету Міністрів України; покладення на Уряд зобов'язання вжити в межах компетенції заходів із поновлення порушених прав і свобод людини та громадянина тощо. Такі наслідки визнаються засобами дисциплінування, забезпечення належної роботи Уряду, мають характер правозабезпечувальних заходів щодо належного здійснення Кабінетом Міністрів України покладених на нього функцій.

Об'єктивовано передбачені конституційним правом України особливості функціонування внутрішньодержавного юрисдикційного механізму юридичної відповідальності. Обґрунтовується, що в Україні притягнення держави до юридичної відповідальності є виключною прерогативою суду, оскільки відсутній інститут позасудових форм і механізмів застосування інституту її юридичної відповідальності. Основними юрисдикційними формами юридичної відповідальності визнано конституційне і адміністративне судочинство, оскільки саме на ці суди покладається функція захисту прав, свобод та інтересів людей у сфері публічно-правових відносин.

Аргументовано, що модернізація інституту відповідальності держави в контексті конституційної реформи в сучасній Україні має відбуватися, по-перше, синхронно з іншими конституційно-правовими інститутами, по-друге, «проникати» в удосконалення всіх без винятку механізмів взаємодії між громадянином, суспільством і державою, пронизувати ці механізми як за горизонталлю, так і за вертикаллю, по-третє, своєрідно переорієнтувати конституційно-правові механізми функціонування всієї системи державної влади в Україні, по-четверте, мати чітку легітимізаційну основу у вигляді відповідних конституційних положень та їх подальшої конкретизації в спеціальному законодавстві.

Констатовано, що неодмінною умовою запровадження дієвого механізму відповідальності держави в сучасній Україні є використання прямого народовладдя як уособлення установчої влади Українського народу. У контексті означеного запропоновано конкретні шляхи вирішення конституційно-правових проблем розвитку інститутів прямого народовладдя в Україні.

Встановлено та проаналізовано конституційно-правові аспекти забезпечення юридичної відповідальності в сучасній Україні в умовах дії особливих правових режимів. Наголошується, що за цих умов юридична відповідальність держави є підвищеною. Це зумовлюється, з одного боку, накладенням додаткових правообмежень та заборон у сфері прав і свобод людини та громадянина, а, з іншого – виникненням у держави нових (додаткових, хоч і строкових) правових зобов'язань, належне виконання чи невиконання яких тягне за собою додаткову юридичну відповідальність одночасно з відповідальністю, яку несе держава за ординарних умов свого конституційного функціонування.

Крізь призму правової аксіології окреслено значення правових позицій Конституційного Суду України для формування та розвитку інституту відповідальності держави в системі вітчизняного конституціоналізму. Аргументується, що вони, з одного боку, мають нормативістський (з точки зору інтерпретації конкретних правових норм) сенс, а з іншого – певне аксіологічне значення, оскільки, безумовно, сприяють утвердженню соціальної цінності інституту юридичної відповідальності держави в цілому в суспільній свідомості, правовій культурі носіїв функцій держави й пересічних громадян.

Заслуговують на увагу та підтримку такі **ключові висновки, положення та пропозиції**, обґрунтовані в дослідженні Бакумова О. С., що слід оцінити як вагомий внесок дисертанта у розвиток теорії відповідальності держави, серед яких:

- відповідальність держави є органічною частиною політико-правового дискурсу на сучасному етапі розвитку Української держави. Вказана проблематика тісно пов'язана з дослідженням феномена правового статусу держави, у структурі якого вона виступає невід'ємним складовим елементом;

- доктрина відповідальності держави характеризується концептуальністю, визнанням з боку юридичної спільноти, а також її практичним використанням. У ній відтворюється зміст джерел права; крім того, вона здійснює самостійний правовий вплив на суспільні відносини. З огляду на конституційно-правову фіксацію окремих її елементів доктрина відповідальності держави має бути також віднесена до конституційно-правових доктрин.

Як концентроване відображення накопиченого досвіду теоретизування щодо сенсу та шляхів (форм, способів, методів) забезпечення відповідальності держави та практичного втілення в державно-правових практиках різних країн зазначена доктрина встигла упродовж кількох століть «інтернаціоналізуватися» та стати надбанням політико-правової думки сучасної західної цивілізації. Крім того, вона пропонує деякі загальні, універсальні підходи до інституціоналізації відповідальності держави, що має прикладне значення;

- юридична відповідальність держави має правовий характер (на це вказує розгалужена система різногалузевих юридичних норм, які опосередковують відповідні суспільні відносини), а також інституціоналізований характер (вона інституціоналізована на конституційному та законодавчому рівнях);

- інститут юридичної відповідальності держави має міжгалузевий характер і складну внутрішню структуру (охоплює конституційно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові, міжнародно-правові елементи та взаємозв'язки між ними), перебуває в динамічному розвитку;

- взаємопов'язаними вимірами конституційного регулювання юридичної відповідальності держави є ціннісний, нормативно-правовий, функціональний та інституційний.

Ціннісний вимір конституційного регулювання юридичної відповідальності держави вказує на те, що відповідний правовий феномен перебуває у складних системних зв'язках із конституційними цінностями та слугує забезпеченню ключових і визначальних суспільно корисних цілей – насамперед реальності, гарантованості й захищеності людини, її прав, свобод і законних інтересів.

Нормативно-правовий вимір означає фіксацію на конституційному рівні принципів юридичної відповідальності держави, їх основних видів, підстав і особливостей застосування юридичної відповідальності держави.

Функціональний вимір указує на те, що конституційне закріплення відповідальності держави забезпечує реалізацію низки суспільно важливих функцій такої відповідальності, передусім правопоновлювальної, компенсаторної, правоохоронної, каральної, правовиховної тощо.

В інституційному вимірі юридична відповідальність держави означає створення певного механізму, що складається з сукупності національних і міжнародних інституцій, які здатні притягнути державу до юридичної відповідальності в рамках, визначених відповідно національним та міжнародним правом, з метою забезпечення невідворотності покарання за вчинені нею протиправні (свавільні, злочинні тощо) діяння (дії чи бездіяльність);

- інститут юридичної відповідальності держави реально проявляється в суспільних відносинах у вигляді власне конкретних видів юридичної відповідальності. Такі види диференціюються залежно від певних критеріїв, використання яких дає змогу виробити уніфіковані науково-теоретичні та практичні підходи до їх класифікації та систематизації.

Основними видами юридичної відповідальності держави є: 1) залежно від правопорядку, в межах якого вона інституціоналізується та проявляється: національна та міжнародна; 2) за суб'єктом, якому завдано шкоду: відповідальність перед особою, суспільством, іншими державами; 3) за галуззю закріплення санкцій: цивільно-правова, міжнародно-правова, конституційно-правова; 4) залежно від нормативно-правового рівня фіксації: передбачена конституційними та/або законодавчими нормами;

- згідно з доктриною міжнародного права відповідальність держави виникає у разі протиправних дій будь-якого державного органу незалежно від того, чи виконує цей орган законодавчу, виконавчу, судову або будь-яку іншу функцію, і незалежно від місця, яке він займає в механізмі держави. При цьому держава ніколи не несе відповідальності за дії окремих осіб як такі. Але вона може нести відповідальність за свої власні дії або бездіяльність у зв'язку з діяльністю приватних осіб або зовнішніх чинників, таких як катастрофи, екологічні ризики, діяльність із підвищеним рівнем небезпеки тощо;

- обсяг власне конституційного регулювання юридичної відповідальності держави в Україні протягом останніх років демонструє тенденцію до розширення, зокрема за рахунок конституціоналізації адміністративного судочинства та конституційної скарги, які дають додаткові можливості притягнення держави до юридичної відповідальності.

Водночас конституційну модель юридичної відповідальності держави не можна вважати інституційно та функціонально завершеною. Основними проблемами конституційної інституціоналізації юридичної відповідальності держави в Україні на сучасному етапі є: 1) відсутність належної конкретизації всіх без винятку конституційних приписів на рівні спеціальних законів (конституціоналізація законодавства); 2) нівелювання конституційної моделі юридичної відповідальності держави неофіційними практиками державного врядування, що схильні виводити носіїв функцій держави за межі юридичної відповідальності; 3) незабезпеченість матеріально-правових норм належним рівнем їхньої процесуалізації; 4) звуження доступності правосуддя як інституційної основи юридичної відповідальності держави.

Успішне розв'язання комплексу цих та пов'язаних із ними суміжних проблем дозволить твердити про інституційну та функціональну завершеність формування інституту юридичної відповідальності держави, його «вмонтованість» у повсякденні практики державного врядування.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження та наукових положень у наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації обумовлюється, перш за все, активною апробацією результатів дисертаційного дослідження у наукових публікаціях Бакумова О. С. у фахових наукових виданнях України та за її межами, в опублікованих тезах доповідей дисертанта на науково-практичних конференціях та ін.

Наукові здобутки автора підтверджуються та повною мірою відображаються в його наукових публікаціях. Робота О. С. Бакумова достатньою мірою апробована у 32 публікаціях, з яких індивідуальна монографія, 19 статей, 4 з яких надруковано в іноземних друкованих виданнях та 8 тезах наукових конференцій.

Відсутність порушення академічної доброчесності. Аналіз тексту дисертації свідчить про те, що робота Бакумова О. С. містить результати його особистих наукових досліджень.

У дисертаційному дослідженні наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей, надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності, використані джерела інформації (список використаних джерел складає 765 найменувань).

У рецензованій праці не виявлено ознак порушень стандартів академічної доброчесності: академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації чи фальсифікації.

Практичне значення одержаних результатів дослідження вбачається у можливості використання результатів дисертаційного дослідження у правотворчій діяльності, освітньо-професійній та науково-дослідній сферах.

Разом з визначеним вище, дисертаційному дослідженню, що рецензується, притаманні і **деякі зауваження та побажання**, котрі об'єктивно властиві будь-яким творчим науковим працям, тим більш присвяченим аналізу таких надзвичайно складних дослідницьких питань.

1. Дисертант цілком слушно зауважує, що юридична відповідальність держави потребує розгляду в системі таких явищ, як питання легітимності

державної влади, взаємозв'язки демократії та правової державності, завдання держави в контексті забезпечення і захисту прав людини, удосконалення відповідного конституційно-правового інструментарію, правова пов'язаність державної влади, природа державно-правового регулювання суспільних відносин і межі втручання держави у приватне життя людини тощо (стор. 26–27 дисертації). При цьому аналіз змісту автореферату та дисертації засвідчує, що питання легітимності державної влади, меж втручання держави у приватне життя людини в контексті проблематики відповідальності держави в роботі не досліджувались.

Водночас, такий аналіз сприяв би більш повному та глибокому осягненню своєрідностей відповідальності держави як складного та багатоаспектного явища юридичного буття.

2. Як слідує зі змісту автореферату та дисертації, автор обійшов увагою питання про те, як узгоджуються між собою окремі види юридичної відповідальності держави, чи становлять вони цілісну систему, чи потребує вона структурних чи функціональних змін?

3. Незавершеними є деякі наукові пошуки дисертанта. Так, у роботі автор виокремлює чотири основні функції юридичної відповідальності держави:

- охоронну;
- превентивну (виховну);
- каральну;
- компенсаційну/відновлювальну (стор. 117–118, 145–146 дисертації).

Водночас, як слідує зі змісту автореферату та дисертації зміст зазначених функцій у дослідженні детально не розкритий.

4. У дисертації нечітко виокремлені правозастосовні проблеми в реалізації юридичної відповідальності держави.

5. Суттєвим науковим доробком автора став би проєкт Закону України, який би визначав механізм відповідальності Української держави, а також гарантії невідворотності її настання. Такий крок значно б підвищив практичну значущість поданого дисертаційного дослідження.

Проте вищенаведені міркування та положення мають скоріше дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук, її високий науковий рівень.

Представлена дисертаційна робота засвідчує надзвичайну широту дослідницьких питань, піднятих автором, тому дискусійність її окремих положень, побічне охоплення увагою дослідника тих чи інших питань є цілком об'єктивним наслідком проведеної роботи. Тим більш, що неоднозначність окремих положень, їхнє недостатнє висвітлення у науковій праці притаманно будь-якій творчій праці, зокрема науковій роботі, представленої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук із зазначених напрямків наукових досліджень.

На підставі викладеного вважаю, що дисертаційна робота Бакумова Олександра Сергійовича «Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальностями 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень та 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, за змістом, обсягом, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням та оформленням відповідає вимогам пунктів 9, 10, 12 та 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (з наступними змінами), а дисертант, Бакумов Олександр Сергійович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальностями 12.00.01 та 12.00.02.

Офіційний опонент:

завідувач кафедри теорії та історії права та держави

Інституту права

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка,

доктор юридичних наук, професор

С. В. Бобровник

ПІАНІС ЗАС. І. ДУД
ВЧЕНК СЕКРЕТАР НДЧ
КАРАУЛЬНА Н. В.
29.04. 2021р.

